Příběh jako zdroj inspirace i povzbuzení : Úvod do environmentální naratologie

Kateřina Jančaříková

Věnováno památce mého otce Vladimíra Macury.

Jak citovat
JANČAŘÍKOVÁ, Kateřina. Příběh jako zdroj inspirace i povzbuzení : Úvod do environmentální naratologie. [Storytelling and how stories could inspire and encourage us: Introduction to Environmental Narratology.] In Dlouhá, J. a kol.: Vědění a participace. Teoretická východiska environmentálního vzdělání. Praha : Karolinum, 2009. 227 str.. Praha : Karolinum, 2009. s. 178-186. ISBN 978-80-246-1656-8.

Pedagogický psycholog **Jerome Bruner** definoval v knize ***Vzdělávací proces*** (1965) existenci dvou odlišných kognitivních modů, kterými děti (a lidé obecně) získávají informace o světě. **Modus paradigmatický** je založen na analýze, dedukci, na faktech, na explicitně definovatelných postupech bádání; **modus narativní** zase na intuici, příbězích, představách, fikci. Oba kognitivní mody (způsoby poznávání) slouží k porozumění téže skutečnosti a pouze jejich paralelní rozvíjení a využívání umožňuje podle Brunerova názoru rozvoj plnohodnotného a efektivního myšlení.[1]
Do jistého vztahu s Brunerovými názory vstupuje tzv. **narativní paradigma** (Fischer 1985), tvrzení, že většina lidí si více a lépe než data a fakta v jejich vědeckých souvislostech pamatuje informace ve formě historek, příběhů,a že ***se*** – obecně řečeno – ***veškerá komunikace mezi lidmi uskutečňuje vlastně formou vyprávění, naslouchání a sdílení příběhů.*** Lidský rod Fischer s trochou nadsázky označuje jako „**Homo narrans**".
Tento příspěvek chce upozornit na **možnosti narativity v environmentální výchově.** Jeho cílem není podat (historický) přehled naratologických prací (od ruských formalistů přes francouzské strukturalisty), ani analyzovat kategorie, s nimiž literární věda přistupuje k naratologické analýze a interpretaci literárních děl. Na naratologii zde chci upozornit právě v jejím interdisciplinárním přesahu do pedagogiky a environmentální výchovy.

Vztah „vyprávění – věda" v kulturním a historickém kontextu

Západní věda, ve které byla naše generace vychována, rozlišuje[2] mezi „vědou" a „příběhem", mezi „objektivním" a „subjektivním", „možným" a „nemožným", „existujícím" a „neexistujícím" a také mezi „člověkem" a „zvířaty" resp. „ostatními zvířaty".
Tento přístup ale není celosvětově rozšířen. Zcela jinak, totiž na vyprávění příběhů a na odmítání definic a jednoznačných výroků o jsoucnu, je založeno např. hebrejské myšlení (Balabán, 1993). Talmud učí, že „*svět je takový, jakýma očima se na něj díváme"*. Také některé přírodní národy svými příběhy doslova žijí, imaginární svět od světa skutečného nerozlišují a potřebu mezi nimi rozlišovat ani necítí (Brett, cit. 2007).
Všimněme si také skutečnosti, že na začátku vědeckého objevu nebo teorie stojí nezřídka příběh. Např. Heinrich Schliemann díky příběhu a své víře v příběh objevil Tróju (Zamarovský, 1962). Nebo James Lovelock ovlivněn starořeckou mytologií nazval svou teorii o živoucí planetě „Gaia". Možná právě podobné objevy a mytologií inspirované názvy teorií

[1] Brunerovy názory korespondují s výrokem Alberta Einsteina (cit. z Crick, 1997 str. 217): „Čistě logickým myšlením nemůžeme dosáhnout žádného poznání."
[2] Resp. se o podobné rozlišení snažila.

předznamenaly proces, který můžeme sledovat v posledních několika letech: pozoruhodné usmiřování mezi vědou a vyprávěním. Lidé hledají cesty, jak propojovat vědu a vyprávění resp. mýty. Toto usmiřování probíhá na mnoha rovinách a jako nové paradigma (narativní paradigma) ovlivňuje resp. začíná ovlivňovat myšlení takřka všech lidí, od universitních pracovníků až po žáky mateřských škol. Smíření vědy a narace popisuje například kouzelná ilustrovaná knížka *Dear Katie, The Volcano Is a Girl* Jean Craighead Georgové,[3] ve které zvídavá Katka přesvědčuje babičku o tom, že báje původních obyvatel Havaje o Pele – bohyni sopky, která dává život, je pravdivá. V průběhu srovnávání babiččiných vědeckých argumentů s argumenty Katčinými si čtenáři (spolu s babičkou) uvědomí, že vědecká pravda je bájím podobná, jen používá odlišnou terminologii a apoetický jazyk. Brian Fox Ellis srovnává s vědeckými poznatky mýty národa Shawneů, které hovoří o Severní Americe jako o obrovské plovoucí Želvě. Při pohledu na mapu pak spolu s ním čtenáři uznají, že (s trochou představivosti) kontinent Severní Ameriky má skutečně tvar želvy. A když si uvědomí, že se Severní Amerika pohybuje po oceánu pomalu jako želva (asi 5 až 7 cm za rok), tak se na mýty začnou dívat jinýma očima (Ellis, 1999).
Narativní paradigma tedy přináší poznání, že věda a vyprávění nejsou, resp. nemusí být v rozporu, že to jsou dvě paralelní cesty lidského poznání. Každá z nich používá jiné metody, jinou terminologii, jiný způsob vyjadřování. Žádná z nich není a priori lepší, žádná si nezaslouží odsouzení. Vzájemně se doplňují a inspirují a – ať se nám to líbí nebo ne, bylo tomu tak vždy, a to i v západním světě, i když to mnozí popírali. Představa, že lze pracovat, bádat a vynalézat mimo narativní kontext, je zavádějící. Vědec samozřejmě může provést nezávislý, objektivní experiment, ale to, že se rozhodl právě pro tento experiment, a ne pro jiný, to, že se jeho myšlenky ubíraly právě tímto směrem, to, že právě na tento výzkum obětoval energii a čas, nezávislé není (Pearcyová, Thaxton, 1997).

Stručná historie vyprávění

Vyprávění příběhů je nejstarší umělecká forma, která je i dnes součástí našeho každodenního života. V posledních tři sta letech[4] lidového vypravěče nahrazují různá média, jejichž role není jen pozitivní. Odcizení, které u moderního člověka psychologové zaznamenávají, je totiž z velké míry způsobeno deficitem pocitu, že mu je naslouchán, postrádá kontakt s někým, kdo by naslouchal jeho příběhům s porozuměním a láskou. Lidstvo si uvědomilo, že mediální komunikace se nikdy nevyrovná komunikaci interpersonální – a začalo se studiem významu komunikace „z očí do očí“ vážně zabývat (Ellis, 1999).
Bohaté zdroje ke studiu narativity nacházíme u přírodních národů, jejichž kultura, vzdělání i historická paměť jsou (nebo donedávna byly) na ústní naraci zcela závislé. Například jihoafričtí Sanové (Křováci) vychovávají své děti vyprávěním příběhů mají *na každou životní situaci příběh, který napomíná, vychovává, chválí i trestá.* Paměť Sanů osvěžovaly jeskynní malby – originálně umístěné ilustrace jejich příběhů. Příběhy umožňují Sanům přežít v nehostinných podmínkách, protože si jejich prostřednictvím předávají zkušenosti k přežití potřebné. Žádný přírodovědec vybavený rozsáhlou knihovnou a přístupem k Internetu nemůže jejich znalostem z biologie a ekologie konkurovat (Brett, cit. 2007). Indiáni kmene Nutka z kanadského ostrova Vancouver zase *měli na každou plavbu píseň,* která jim umožňovala orientovat se na moři (Cameronová, 2005). Obdobně původní obyvatelé Austrálie (Aborigines) používají příběhy jako mapu, která jim umožňuje najít cestu v pustině. Příběh se stává kompasem nejen duši, ale i tělu. Navahové věří, že příběhy o tom, jak by měly vypadat

[3] Více o této autorce na http://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Craighead_George. Knihy s podobnou tematikou naleznete na http://www.foxtalesint.com/Articles/WhereMythMeetsScience.
[4] Od masivního rozšíření knihtisku v 17. století se příběhy začaly šířit písemně, před necelými sto lety začala etapa přenášení příběhů rozhlasem a televizí a nyní zažíváme éru digitálního přenosu.

jejich vzájemné vztahy a jak by měl vypadat jejich vztah k přírodě, vypráví příroda sama (Ellis, 1999).
V posledních dvaceti letech dochází k vzestupu zájmu o narativitu i v západním světě a spolu s tím narůstá vědomí hodnoty vyprávění. McAdams, Josselson a Lieblich označují tento jev jako obrat k vyprávění, *the narrative turn* (převzato z Chaitin, 2003). Narativita přestává být výhradním předmětem zájmu literární vědy, na jejíž půdě se zformovala, a stává se disciplínou mezioborovou. Šíři současných naratologických výzkumů přesvědčivě ilustruje například mezinárodní *Project Narrative* koordinovaný Univerzitou v Ohiu, němž se podílejí naratologové, etnologové, psychologové a další odborníci ze Spojených států amerických, Kanady, Izraele, Francie, Skandinávie a Číny. V rámci tzv. interdisciplinární naratologie jsou rozvíjeny také různé metody výchovy, výuky nebo terapie založené na vyprávění příběhů. Studiu narativity se věnují sociální vědy, především **narativní psychologie** (léčba prostřednictvím vyprávění vlastního, obvykle traumatizujího příběhu, Langer, 1991, převzato z Chaitin, 2003), nebo **narativní rodinná terapie** (např. Epston, White, převzato z Chaitin, 2003); v poslední době se masivně rozvíjí výzkum narativity jako podpůrného prostředku mírového procesu a předcházení konfliktů, např. v Severním Irsku (Chaitin, 2003).
V Blackvellově encyklopedii moderního křesťanského myšlení (McGrath, 2001) nalezneme heslo **narativní teologie**. Narativita se pro moderní teology (Karl Barth, Helmut Richard Niebuhr aj.) stala nástrojem, který *odhaluje základní epistemologické a teologické skutečnosti*.
Narativní pedagogika a také **narativní environmentální výchova** využívají příběhy jako prostředky edukace.

Obecné přínosy a cíle narativního vyučování

Vyprávění příběhů a společné čtení pozitivně ovlivňuje čtenářskou gramotnost, lásku k literatuře a kvalitu pozdějšího tvůrčího psaní (Ellis, 2007). Poslouchání příběhů, jejich vypravování i vymýšlení rozvíjí také vyšší kognitivní schopnosti, představivost a kreativitu. Rozlišování faktů a fikce v příbězích rozvíjí kritické myšlení.
Příběhy podporují kognitivní myšlení natolik, že je i učitelé exaktních předmětů považují za *vhodný podpůrný prostředek k pochopení složitých vědeckých pojmů* (Gilbert, Hipkins a Cooper, 2005) a využívají je např. i ve vyučování matematice (Norfolk, Stenson, Williams, 2006).
V neposlední řadě je přínosem narativního vyučování rozvoj jazykových dovedností. Žáci a studenti si osvojují role, resp. „etiketu" posluchače, i role vypravěče: uvědomí si např. potřebu správné artikulace a výhody čtení s přednesem (dramatizace). Výzkumy dokazují, že děti, které byly vychovávány vyprávěním příběhů, jsou lépe připraveny na školní docházku (Ellis, 2007).

Kontext narativní environmentální výchovy

Narativní metoda prostřednictvím lidových příběhů, autentických i vymyšlených příběhů z dnešní doby nebo příběhů z přírody staví mosty mezi člověkem a přírodou, mezi živým a neživým. *Mnoho vypravěčů, původně dokonale objektivních, si po nějaké době uvědomilo, že je emoce ovládají víc, než by čekali, a že k místu, ke kterému se jejich příběh váže, cítí hluboký „neobjektivní" a „ne-rozumový" vztah provázený touhou o ně pečovat* (Nansen, 2005).
Za předchůdce, resp. průkopníky narativní environmentální výchovy lze považovat například Jima Corbeta, Artura Ransome, Vitalije Valentinoviče Biankiho, Joy Adamsonovou, Jane van Lawickovou-Goodalovou, Geralda Durrela, Nikolaje Baturina. Také ale např. Astrid Lindgrenovou nebo Lauru Ingallsovou-Wilderovou, v jejichž dílech jsou ekologické myšlenky prezentovány převážně až v druhé či třetí rovině. Skryté prvky ekonarativity nalezne ten, kdo se „umí dívat", např. i v dílech J. R.R. Tolkiena, Raye

Bradburyho a dalších. Za české předchůdce či průkopníky narativní ekologické výchovy můžeme považovat Eduarda Štorcha, Ondřeje Sekoru, Jaromíra Tomečka a další. Skryté prvky ekonarativity nalezneme např. u Karla Čapka, Daisy Mrázkové a dalších.
Mezi současné představitele nově vznikajícího oboru, narativní environmentální výchovy,[5] patří lektor tvůrčího psaní na Bath Spa University **Anthony Nanson**, autor knihy *Storytelling and Ecology : Reconnecting People and Nature through Oral Narrative,* a také **Brian "Fox" Ellis**, autor publikace *Learning From the Land* a dalších osmi knih, publikující básník, profesionální vypravěč a herec. Ellis je aktivním členem the National Storytelling Association a pravidelným přispěvatelem do Storytelling Magazine. Jeho cílem je *probudit vypravěče v každém člověku*. Na svých webových stránkách propaguje narativní ekologickou výchovu a mj. nabízí školám ve státu Illinois návštěvu přírodovědce Johna Jamese Audubona, který přichází do tříd s programy[6] narativního environmentálního interdisciplinárního vyučování – ve skutečnosti je to ovšem fiktivní postava, kterou představuje Brian „Fox" Ellis sám.

Východiska, cíle a potenciál narativní environmentální výchovy

Vypravování příběhů by tedy mohlo a mělo (srov. Fischerovo narativní paradigma) být jedním z východisek pro environmentální výchovu. Vypravování a čtení vhodných příběhů, a také vzájemné sdílení vybraných osobních příběhů (zážitků v přírodě a s přírodou) je jako metoda rozvíjející environmentální senzitivitu doporučováno v řadě publikací (např. Wilke, 1993).
Vyprávění příběhů intuitivně, bez znalosti interdisciplinární naratologie a jejího uplatnění v pedagogice, někteří čeští pedagogové a lektoři environmentální výchovy již využívají, protože *to funguje*.
Vhodné pro environmentální výchovu jsou zejména příběhy o národech, které žily na našem území před námi, příběhy přírodních národů z jiných koutů světa, příběhy ochránců přírody, i příběhy vlastní (sdílení autentických zážitků z přírody a v přírodě s jinými lidmi) a také (sic!) příběhy nečlověčích bytostí i neživých systémů. Podle Nansena (2005) je totiž hlavním *cílem narativní environmentální výchovy využívat vypravování k motivaci posluchače pečovat o přírodu a také k tomu, aby se lidé naučili rozumět příběhům živého a neživého (nečlověčího) světa.* Všimněme si, že se v tomto pojetí sémantika[7] příběhu významně rozšiřuje: klasičtí naratologové ho totiž definovali jako výhradně antropologickou entitu. Ekonaratologové přinášejí do naší civilizace poznání, že i příroda, zvířata, rostliny mohou vyprávět své příběhy a učí jim naslouchat. A ohlas jejich úsilí, které je součástí narativního paradigmatu, se začíná poznenáhlu projevovat i v praxi: lidé k nečlověčím bytostem přistupují s větší úctou, všímají si jejich života, ptají se, *Jak žil tento strom?, Co asi cítí tento tvor?* apod. Důkazem tohoto pozvolného procesu je, podle mého názoru, kauza z podzimu roku 2007, kdy byla Památníkem JadvaŠem, jako první strom na světě, odměněna titulem *Spravedlivý mezi národy* česká bříza – bříza, která zachránila Jakoba Silbersteina (Heller, 2007).
Příběhy pro environmentální výchovu může tvořit pedagog sám, anebo pro ně může „sáhnout" do děl světové literatury, případně do všeobecně známých příběhů (pohádek, bájí a pověstí, biblických příběhů atd.). Český lektor se může inspirovat i v několika publikacích, které se ekonarativity dotýkají (např. Horká a Santlerová, 1995; Kulichová, 1999; Dejmalová

[5] Z pohledu klasické naratologie by se tento obor ovšem měl spíše nazývat ***environmentální naratologie (resp. ekonaratologie)***. Případně by mohl vzniknout i podobor ***krypto ekonaratologie*** *(resp. krypto environmentální naratologie),* který by se zabýval díly, v nichž environmentální aspekt není formulován jako prvořadý, ale přesto jaksi mimoděk z pozadí zaznívá. Očekávám, že se v budoucnu u nás začnou používat všechny termíny; někteří autoři je přitom budou chápat jako synonyma, jiní nikoli.
[6] Viz na http://www.foxtalesint.com
[7] Ve smyslu hranice pojmu.

a Peterka, 2001; Jančaříková, 2004; Jančaříková, 2007). Českému školství v současnosti bohužel chybí autor, který by se k narativní ekologické výchově hlásil a v aplikacích funkčně využíval poznatků narativní teorie. Chybí zatím také odborné studie, které by se environmentální naratologií zabývaly.
Apel na rozvíjení narativní environmentální výchovy je tedy první inspirací Fischerovy koncepce narativního paradigmatu.
Za druhou inspiraci lze označit to, že Fischer upozorňuje také na nebezpečí nekritickému naslouchání nevhodným příběhům (např. reklamnímu tlaku na spotřebitele). Vede nás tak k přemýšlení o tom, jak je rozpoznat a jak jejich negativní vliv eliminovat.
A do třetice, odpusťte trochu nadsázky, příběhy samy nás posilují v naději, že nakonec může vše dopadnout dobře. Krásná Šeherezáda dokázala vypravováním příběhů odvrátit svou smrt. Proč by se nám skrze vypravování příběhů nemohlo podařit odvrátit ekologickou katastrofu?

Literatura

BALABÁN, M. *Hebrejské myšlení*. Praha : Herrmann a synové, 1993. 141s. Bez ISBN.
BRETT, N. *San Culture : Culture, the Artistic Process and Nature.* Dostupné z http://www.webnb.btinternet.co.uk/newpage25.htm. [Citace 16.6.2007].
BRUNNER, J. S. *Vzdělávací proces.* Praha : SPN, 1965. Bez ISBN. Dále využity informace o tomto autorovi z webových stránek http://web.lemoyne.edu/~hevern/nr-basic.html. [Citace 30. 6.2007].
BRUNNER, J. S. Making stories. Cambridge : Harvard University Press, 2003. 1.st. ed. 130p. ISBN 0-674-01099-X.
CAMERONOVÁ, A. *Dcery Měděné ženy.* Volary : Stehlík, 2005. 128s. ISBN: 80-902707-5-1. CRICK, F. *Věda hledá duši.* Praha : Mladá fronta, 1997. 1. vyd. 312s. ISBN 80-204-0633-6.
DEJMALOVÁ, K. & PETERKA, J. *Ekologická čítanka : Pozdě na budoucnost? (Pro 9.r. ZŠ a SŠ.)* Praha : Fortuna, 2001. ISBN 80-7168-803-7.
ELLIS, B. "Fox". *Learning From The Land : Teaching Ecology Through Stories and Activities.* Englewood : Teacher Ideas Press, 1997. 145s. ISBN: 1-56308-563-1. Dostupné na http://www.foxtalesint.com. [Citace 30. 6.2007].
ELLIS, B. "Fox". *The Power Of A Good Story Well Told.* Dostupné na http://www.foxtalesint.com/Articles/ThePowerOfAGoodStoryWellTold. [Citace 8. 7.2007].
ELLIS, B. "Fox". Dear Katie, The Volcano Is a Girl. Book Links May 1999. Dostupné na http://www.foxtalesint.com/Articles/WhereMythMeetsScience. [Citace 30. 6.2007].
ELLIS, B. "Fox". *Why Tell Stories.* Storytelling Magazine, 1992. Dostupné na http://www.foxtalesint.com/Articles/WhyTellStories. [Citace 30. 6.2007].
EPSTON, D. *Narrative Therapy.* Dostupné z http://www.narrativeapproaches.com/. [Citace 1. 7. 2007].
FISHER, Walter R. *The Narrative Paradigm : An Elaboration.* In Communication Monographs 52. December 1985. pp. 347-367.
GILBERT, J.; HIPKINS, R. & COOPER, G. *Faction or fiction : Using narrative pedagogy in school science education*. New Zealand Council for Educational Research Paper presented at the Redesigning Pedagogy: Research, Policy, Practice conference, Nanyang University Institute of Education, Singapore, 30 May –1 June 2005. Dostupné na http://www.nzcer.org.nz/pdfs/14292.pdf.

HELLER, A. 2007. *The Associated Press.* Dostupné na http://www.bakersfield.com/893/story/254892.html. [Citace 6. 11. 2007].
HORKÁ, H. & SANTLEROVÁ, K. *Motýlek : Ekologická čítanka : Pro děti od 7 do 11 let.* Brno : Učebnice a knihy Jitka Spiesová, 1995. 1. vyd. 50 s.
HRUŠKOVÁ, M. & TUREK, J. *Památné stromy.* Praha : vyd. neuveden, 2001. 190s. ISBN 80-238-7648-1.
CHAITIN, J. *Narratives and Storytelling.* 2003. Dostupné na http://www.beyondintractability.org/essay/narratives/. [Citace 6. 7. 2007].
JANČAŘÍKOVÁ, K. *Ekolístky : Metodické listy Svatojánské koleje.* Praha: Vyšší odborná škola pedagogická Svatý Jan pod Skalou, 2004. 176s. ISBN 80-239-3024-9.
JANČAŘÍKOVÁ, K. *Vrba naslouchá, vrba vypráví : Střípek z ekonaratologie.* In FRAGMENTA IOANNEA PAEDAGOGICA. Svatý Jan pod Skalou, 2007. (V tisku)
JANČAŘÍKOVÁ, K. *Příběh o bříze, která zachránila Jakuba.* In Sborník ze VII. pedagogické konference. Vlašim : Podblanické ekocenrum Vlašim, 2007. (V tisku)
JEDLIČKOVÁ, A. *Naratologické marginálie české teorie literatury : Připsáno Jarce Janáčkové k letošnímu 24. listopadu.* In: Česká literatura. Roč. 53, č. 6, s. 852-861. 2005.
KULICHOVÁ, H. [ed.]. *Čítanka z východních Krkonoš.* SEVER,1999. 2. dopl. vyd.151s. ISBN 80-902976-2-5.
LANGER, L. *Holocaust Testimonies : The Ruins of Memory.* New Haven : Yale University Press, 1991.
LOVELOCK J. E. *Gaia : Živoucí planeta.* Praha : Mladá fronta, 1994.
McADAMS, D. P.; JOSSELSON, R. & LIEBLICH, A. [eds.] *Turns in the Road : Narrative Studies of Lives in Transition.* American Psychological Association, 2001.
McGRATH, A. E. [ed.] *Blaskwellova encyklopedie moderního křesťanského myšlení*. Praha : Návrat domů, 2001. 1. vyd. str. 320-326. ISBN 80-7255-043-8.
NANSON, A. *Storytelling and Ecology : Reconnecting People and Nature through Oral Narrative.* Pontypridd : University of Glamorgan Press, 2005. 71 pp. ISBN 978-1-84054-125-0. Citace z STTRAUSS, K. *Review of Anthony Nanson, Storytelling and Ecology : Reconnecting People and Nature through Oral Narrative.* H-Nilas, H-Net Reviews, 2007. Dostupné na http://www.h-net.org/reviews/showrev.cgi?path=62541170440291. [Citace 9. 7. 2007].
NORFOLK, S. STENSON, J., WILLIAMS, D. The Storytelling Classroom : Aplications Across the Curriculum. London : Libraries Unlimited. 2006. 1. th pubished. ISBN 1-59158-305-5.
PEARCYOVÁ, N.R. & THAXTON, CH. B. Duše vědy : Proměny ve vztahu vědy a náboženství. Praha : Návrat domů, 1997. 1. vyd. 303s. ISBN 80-85495-73-2.
Project Narrative The Ohio State University. Dostupné na http://projectnarrative.osu.edu/.[Citace 5. 7. 2007].
ŘÍČAN, P. *Krotíme obrazovku : Jak vést děti k rozumnému užívání médií.* Praha : Portál, 1995. 1. vyd. 62s.
ŠTORCH, E. *Dětská farma : eubiotické reforma školy.* Brno, 1929.
STEHLÍKOVÁ, B.; VAŘEKOVÁ, V. & SEKORA, O. J. *Ondřej Sekora Práce všeho druhu : Osobnost a dílo. P*raha : Práh, 2003. 1. vyd. 234s. ISBN 80-7252-085-7.
STRÖMSTEDTOVÁ, M. Astrid Lindgrenová : Životopis. Praha : Albatros, 2006. 1.vyd. 373s. ISBN 80-00-01794-6.
WHITE, M., EPSTON, D. *Narrative Means to Therapeutic Ends.* W.W. Norton, New York, 1990. (Převzato z Chaitin, 2003.)
WILKE, R. J. [ed.] *Environmental education : Teacher Resource Handbook : A practical Guide for K – 12 Environmental Education.* Thousand Oaks, California : Corwin press, First Printing, 1993. ISBN 0-8039-6370-X.

ZAMAROVSKÝ, V. *Objevení Tróje.* Praha : Mladá fronta, 1962.
Článek byl napsán za podpory grantu 134262-CY-GRUNDTVIG-GMP.